

Вступ

Життя моє йде послідовно до свого природного КІНЦЯ. І це не дивно: мені вже 82-й рік, а позаду довгий, нелегкий, а часом і трагічний життєвий шлях, коли було стільки сприятливих для загибелі моментів, а я, мов той гумільовський божевільний трамвай, що, прогрімівши по трьох мостах різних епох, "заблудишся в бездне времен"...

Людам похилого віку часто не спиться, і пригадуються нічницями ті, котрих давно вже нема серед живих, мелькають у пам'яті окремі епізоди, а то й цілі сцени постають так виразно, немовби те сталося десь зовсім недавно...

Чимало з того, що бачив, я використав у своїй творчості, але далеко більше лишилось не перенесеним на папір, та й куди було мені перенести його, коли раніш тяжкі обставини, а тепер стан здоров'я унеможливлювали це. Лишається тільки писати фрагменти тих подій та бліді контури тих людей, що траплялись мені на життєвому шляху, не додержуючись ні історичної послідовності, ні якогось прагматичного зв'язку між ними. Лишається писати без будь-якої надії побачити написане в друку, але мушу писати, бо інакше життя втрачає всякий сенс.

ПРЕДТЕЧА СУЧАСНИХ МОРЖІВ

Навряд чи хто, крім сусідів, знав у дореволюційній Охтирці його прізвище, ім'я та по батькові, але відомий він був усьому місту завдяки своїм двом посадам, де він працював за сумісництвом. Це був повітовий гицель і золотар — гроза міської собачні і вкрай потрібна власникам будинків особа.

Коли-не-коли його можна було бачити посеред міських вулиць, де він, зарослий ніколи не чесаною довгою бородою, в якомусь фантастичному

капелюсі, що його роздобути він міг хіба тільки десь на смітнику, поважною сократівською ходою поволі сунув поряд своєї халабуди, яку спроквола, не поспішаючи, тягла хуцезна шкапа. У халабуді жалібно скавчали піймані собаки, мабуть, передчуваючи, що їх везуть на шкуродерку. Гицель не звертав ніякої уваги на те вищання і простував далі, тримаючи наготові довжелезне пужално, що кінчалось якоюсь хитромудрою петлею, якою гицель спритно заарканював необачних сірків та бровків, котрі бігали міськими вулицями, а надто на базарі, шукаючи випадкової поживи. Собаки пручались у гицелевих руках, схожих на лапи, але не було випадку, щоб жодна з пійманих жертв укусила б гицеля, коли він запихав її в халабуду. Собаки чи то нюхом, чи з якоїсь собачої інтуїції відчували в гицелі свого смертельного ворога і, ще здалека побачивши його, розбігалися врозтіч, щоб сховатися десь під ґанком або у вузьких суточках, де їх не могла дістати зловісна гицелева петля.

Якщо в гицелеву халабуду попадались випущені на вулицю породисті трезори або діани, це давало гицелеві певний зиск, бо власник породистої собаки, дізнавшись про лихо, що спіткало його улюбленця, біг на шкуродерку викупляти свого улюбленця. Лаяти чи дорікати гицелеві за те, що він схопив породистого собаку, не можна було: гицель не мав права ловити собачню по дворах, а на вулиці в нього були розв'язані руки й повна воля.

Обов'язки золотаря він виконував звичайно вночі, тільки для цієї операції гицель запрягав шкапу в довгий високий ящик, а за знаряддя виробництва золотареві правило таке ж довге пужално з прив'язаним на кінці відром, яким він вигрібаю лайно із відходків, куди його наперед запрошували хазяї в разі потреби.

Від цієї другої роботи одяг гицеля-золотаря просмердівся наскрізь, а після чергової операції від нього так гидко тхнуло, що близько коло нього не можна було стояти, не затуливши носа. Мабуть, розуміючи це, гицель-золотар уникав з'являтися між людьми і жив десь на околиці міста відлюднем. Але раз на рік був день, коли гицель-золотар вважав за

своє право стояти, як рівня, між людом, що скупчувався на березі невеликої й неглибокої річки Охтирки, що перетинала місто на дві частини й за містом впадала у славнозвісну Ворсклу. Це бувадо на Водохреща, чи Йордань, як звали це свято в народі. Трохи далі від широкого мосту вирубували широку ополонку, біля якої ставили вилитий з криги високий хрест. До цього місця з собору урочисто йшла велика процесія, що складалася з духівництва й півчої, а на чолі її урочисто ступав протоієрей отець Гаврило, притуливши до похиленої голови металевий хрест, якого тримав голими руками. Надворі стояв добрячий мороз, від якого люди, щоб зігрітись, тупцяли на місці й потирали вуха, а отця Гаврила не брав ніякий мороз. Не інакше як святість рятує його від обморожування, — думав я, і лиш через багато років дізнався, що наш протоієрей рятується від морозу не небесними, а цілком земними засобами, натираючи руки й чоло спиртом...

Над ополонкою відбувалась коротка церковна відправа, після якої отець Гаврило тричі опускав у воду хреста, після чого рота уланів робила залп із рушниць, а в повітря злітали спеціально принесені для цього голуби. Воду освячено, і, розштовхуючи людей, до ополонки підходив відомий усім наш повітовий гицель-золотар. Не поспішаючи, поважно, мов чинив якесь таїнство, гицель скидав кожуха, вилазив із валянців і роздягався до тіла. Тоді не водилось трусів, і гицель у чому мати народила опускався в ополонку й тричі занурювався в крижану воду, розтираючи долонями зарослі волоссям груди, немовби змивав із себе всі свої собачі гріхи. Перехрестившись широким хрестом, гицель неквапом вилазив із ополонки, вскакував у свої валянці й, накинувши на плечі кожуха, закидав назад голову й одним духом випивав шкалик горілки. Не закусуючи нічим, він швиденько одягався, запинався в кожуха і йшов геть, не оглядаючись назад, де люди глечиками й мисками черпали з ополонки свячену йорданську воду.

Я не пам'ятаю випадку, щоб хтось після гицеля ліз і собі в ту крижану купіль, але без гицеля, як кажуть, і вода б не освятилася. В Охтирці він був єдиний предтеча сучасних наших моржів.

СВОЇ ДУРНІ

Часто-густо за дореволюційних часів повітові міста славилися своїми дурнями. Це не були божевільні в повному розумінні цього слова, але певне відхилення від психічних норм у них, безперечно, було. Це були диваки, пройняті якоюсь химерою, що визначала їхню безпечну для інших людей поведінку і правила за розвагу міським обивателям та вуличним хлопчиськам.

Не пасла задніх щодо цього й Охтирка: туг було дві знаменитості, котрих знало все місто, — Давид Феоктис-тович і Сильвестр Іванович. Найяскравішою постаттю був Давид Феоктистович Форов, у якого були старші за нього брат і сестра, що мали вищу освіту, а до Охтирки найжджали тільки влітку. Усі троє були дуже подібні одне на одного й у кожного з них зрослись на переніссі брови — одна з ознак психічної дегенерації.

Старші брат і сестра рідко коли показувались на людях і восени зовсім зникали з міста, зате Давида Феок-тистовича можна було побачити скрізь: він прислужував духівництву у соборному вівтарі, роздмухуючи кадило, й був на побігеньках, виконуючи ті чи ті замовлення окремих священиків; метушився на похоронних процесіях і допомагав поліцаям під час парадів уланського полку "осаживать" публіку на тротуар. Манією Давида Фео-ктистовича була ніби служба в "сыскной" поліції, якою він дуже пишався й намагався старанно виконувати: досить було комусь сказати Давидові Феоктистовичу, що десь на вулиці загубилось п'яте колесо до воза, як він одразу ж кидався в пошуки.

Інколи соборні попи запрошували Давида Феоктис-товича на свої вечері. Тоді він у поті чола крутив на кухні м'ясорубку, бігав з дрібними дорученнями до крамниці й носив на кухню дрова. Звісно, за стіл з гостями його не садовили (за послуги його вдосталь годували на кухні), але ходити по кімнатах і стежити, як грають у преферанс, Давидові Феоктистовичу дозволялось. Горе було тому гравцеві, котрого Давид Феоктистович обирав за об'єкта своїх спостережень і ставав позад його

стілця. Нічого не тямлячи в грі, Давид Феоктистович раз у раз давав поради своєму підопічному і обурювався з кожного його ходу.

— Ну навіщо ви пішли козиркою, коли у вас є жировий король? Ви просто не вмієте грати!

Ці зауваження дратували гравця, а головне, розкривали для інших його карти, що призводило до програвання. Підопічний сердився, нервувався, це смішило інших гравців, але єдине, що могло звільнити невдачу від непроханого радника, — це попросити його щось принести або загадати Давидові Феоктистовичу якесь безглузде запитання, на зразок: "Чи ви, Давиде Феоктистовичу, не пам'ятаєте, якої губернії Сибір?", на що Давид феоктистович, подумавши трохи, відповів: "Здається, чи не Саратовської".

Давид Феоктистович був невід'ємною частиною міського життя, і, якщо його довго не видно було на різних публічних церемоніях, усіх дивувало, — а де ж це подівся Давид Феоктистович?

Хтозна, скільки б ще літ допомагав він священикам у віттарі та поліції під час парадів і хресних ходів, але прийшла революція, і Давид Феоктистович загинув через свою манію, яка нікому не завдавала шкоди. Коли 1919 року червоні частини захопили Охтирку і стали перевіряти на вулицях документи в перехожих, спинили й Давида Феоктистовича. Документів при ньому не було ніяких і через те його спитали, де він працює. Давид Феоктистович з гордістю відповів червоноармійцям, що він агент "сыскной" поліції. Цього було цілком досить, щоб його тут же розстріляли...

На противагу Давидові Феоктистовичу був Сильвестр Іванович, вельми спокійна, тиха людина, котру лише зрідка можна було побачити на Охтирських вулицях, через що його знали далеко не всі в місті. Його дивацтво полягало в тому, що раз на місяць у точно визначений день він приходив до грошовитих мешканців по "жалування". Йому давали

гривеника, і Сильвестр Іванович, чемно подякувавши, зникав, щоб через місяць у цей самий день знову прийти по "жалування". Сильвестр Іванович був дуже люб'язна, готова до всяких послуг людина. Йому можна було доручити здати на пошті листа або передати комусь якусь річ, і можна було бути цілком певним, що Сильвестр Іванович виконає доручення бездоганно. Леле, ця послужливість і погубила його...

Раптом Сильвестр Іванович зник із міста. Не приходив більше ні до кого по "жалування", не видно було його й на міських вулицях. Лиш через якийсь час пішла по місту чутка, що якісь невідомі в Охтирці люди повезли Сильвестра Івановича до Харкова і там, знаючи його послужливість та викональність, посадили в центрі міста на мосту через Лопань, дали йому велику пачку революційних прокламацій і наказали роздавати кожному перехожому.

Сильвестр Іванович, за своєю звичкою, старанно виконував доручення, не пропустивши жодної людини, що проходила повз нього, поки не сунув крамольного папірця і поліцейському приставу. Той, прочитавши прокламацію, схопив Сильвестра Івановича за барки і одвів до поліцейської дільниці.

Як там повелись з Сильвестром Івановичем — нікому невідомо, тільки слід після цього за ним запався. В Охтирці вважали, що не інакше як Сильвестра Івановича запакували на Сабуровій дачі, цебто Харківській психіатричній лікарні, де він і скінчив своє тихе безневинне життя.

Колишні поляки

Мені колись випало прочитати в одній анкеті відповідь про національну приналежність: "бывший еврей", і ця відповідь звучала анекдотично, але в житті до революції мені довелось зіткнутися з двома колишніми поляками, які себе вважали за росіян, і ніхто в місті не сумнівався в їхній російській приналежності.

Коли після третього поділу Польщі більша частина її опинилась у складі Російської імперії, за влучним висловом Леніна, цієї великої тюрми народів, її стали підганяти під загальний всеросійський ранжир, як і всі поневолені нації. Почалася русифікація освіти, витіснення польської мови з офіційного життя й рекрутчина; тільки релігій не торкалась енергійна нівелізаторська рука, і Польща лишалась католицькою. Поки поляк лишався католиком, він лишався й поляком за національністю, дарма що й назва "Царство Польское" помалу замінювалась на "Привислянський край". Звісно, все це викликало ворожнечу й ненависть, але після поразки останнього повстання 1863 року Польща втратила надію на своє відродження і, хоч не так багато, як Україна чи Білорусь, усе ж стала давати свою данину на вітар "отечества чужого". Усі ці славнозвісні російські діячі — Цюл-ковський, Пржевальський, Кржижановський, нарешті, Держинський і Менжинський — були з походження подяки, а подекуди й нащадки польських повстанців 1863 року.

Були такі два й серед педагогів Охтирської гімназії, про польське походження яких свідчили тільки їхні прізвища — Седлецький і Квіцинський, більше відомі серед гімназистів та охтирських обивателів своїми прізвиськами — Козел і Клишко: перший через свою незвичайну упертість, другий через свої криві ноги. Обидва вони були православні, а не католики, і в своїх політичних поглядах крайні реакціонери.

Козел був до того ж "гласним" міської думи, але і в гімназії, і в думі він виявляв таку упертість, з якої Козла ніхто не міг спихнути. Якщо в якогось учня з усіх предметів були самі "п'ятірки" в атестаті, а з математики, яку викладав Козел, стояла "двійка", вся педагогічна рада не могла умовити Козла поставити бодай "трійку": Козел лишався непохитний. Через Козла вішалися і стрілялись гімназисти, але ніщо не могло змінити Козлової вдачі — він був як кремін'я і лишався далі грозою гімназії. Досить було після перерви вийти Козлові з учительської, як у класі наставала могильна тиша. Лисуватий, брезкий на вид, з випнутим черевом і понурим поглядом Козел досить прудко, як на його літа, входив у клас, поважно сідав за кафедру і, нашвидку записавши в журналі зі слів чергового, кого нема на лекції, витягав із бічної кишеї

свого маленького записника. Наставала жахлива хвилина, коли Козел із записника вибирав чергову жертву. Річ у тім, що Козел не просто перевіряв знання учнів, а намагався впіймати на слизькому тих недбайливих щодо опанування математичної премудрості простаків, котрі, будучи викликані вчора, сьогодні спочивали на лаврах і рте приготували як слід завдання. Головне, Що проти Козла не діяло навіть безглузде заклинання — тихо сидіти й шепотіти: "Сухое дерево назад не пятится" — досить поширений серед гімназистів забобон, що ніби рятував од виклику. Рідко яка лекція з математики обходилась без "двійок" і "одиниць".

У кожної людини буває своє шкульке місце, а в Козла їх було аж два: він захоплювався фотографією і над усе на світі любив гігієну. Кожної неділі Козел сідав у свого тарантаса, на передку якого сидів разуче подібний на Козла парубійко, і їхав до крамниць, де торгували всяким фотографічним начинням або термометрами й барометрами. Поповнивши запаси всяких віраж-фікса-жів та подивившись, чи не продається якоїсь нової конструкції барометр, Козел урочисто повертався додому.

Не можна сказати, що Козел визначався віртуозністю у фотографії, але це був своєрідний аматор, якого, здавалось, захоплював сам процес перенесення живої натури на глянцеовитий папір фотознімка, через що Козел фотографував будь-що: знайомих і незнайомих людей, коней, собаку-дворнягу, що спинився чогось серед двору, або горобця, котрий залетів на підвіконня. Якщо фотознімок був удалий, Козел дуже тішився, і казали, що вдома в Козла назбиралось багато альбомів з такими беззмістовними фотовправами.

З великою ретельністю Козел міряв щодня температуру повітря і записував у спеціальний щоденник. Про користь гігієни й потребу її пильно додержуватись Козел міг просторікувати хтозна-скільки часу.

Цими Козловими дивацтвами й користувались нездібні до математики або ледачі учні: Козла можна було "заговорити", цебто

втягти на розмову про фотографію на цілу годину його лекції. Ця місія доручалась бездоганному щодо знання математики учневі, котрий, піднісши вгору руку, чим питав дозволу спитати, підходив до кафедри і показував Козлові позичений у вправного аматора фотознімок, прохаючи оцінити й дати пораду. На цього гачка Козел часто ловився, забував про свого записника і пускався у розмови про всякі системи фотоапаратів, радив, як ліпше проявляти й закріпляти платівки, поки не чувся рятівний дзвінок у коридорі, що сповіщав про кінець лекції. Але горе було тому учневі, котрий наважувався самотужки "заговорити" Козла! Піднесе руку який-небудь Пилипець, що з якихось причин вдома і не доторкнувся до домашніх завдань, і питає:

— Я чув, Костянтіне Фердинандовичу, що вже вигадали кольорову фотографію. Чи правда цьому?

— Кольорова фотографія — це справді цікавий винахід, але про це поговоримо іншим разом, а тим часом ідіть до дошки, — відповідає незворушно Козел, а Пилипець перелякано, як кріль у пащу полоза, йде до дошки, щоб повернутись через кілька хвилин з "одиницею"...

Зрідка траплялось, що Козел, почувши серед лекції чийсь кашель, несподівано сідав на свого улюбленого гігієнічного коника і заводив мову про всякі хвороби та як від них устерегтись. Насамперед треба добре мити руки, чистити зуби, уникати застуди й ні в якому разі не курити.

— А то зайдеш у кімнату гімназиста, а там так тютюнищем тхне, хоч сокиру вішай! — казав наостанку Козел, вважаючи, що висловився дуже дотепно. Козлові подобалось, коли ми удавано реготали з цих його неоковирних дотепів і заохочували далі говорити про гігієну.

— А чом би, замість витратити гроші на тютюнище, не купити собі надвірного термометра і записувати щодня температуру, а потім через рік подивитись: цікаво, яка була температура повітря торік або позаторік.

Ми удавали, ніби це справді нас дуже зацікавило, хоч я не знаю жодного випадку, щоб хтось справді придбав собі термометра й морочив собі голову торішньою температурою.

Козел ніколи не сміявся, мені важко уявити його завжди похмуре обличчя навіть хоч трохи усміхненим, але Козлові подобалось, коли клас, звісно удавано, реготав з його важкуватих дотепів, і ми реготали, щоб заохотити Козла не вертатись до осоружної математики. Та це спричинилось до трагікомічного випадку, що надовго відбив у Козла охоту просвіщати нас у галузі медицини взагалі й гігієни зокрема.

У старших класах гімназії вчився дуже здібний учень Веселовський, котрий визначався до того ж і артистичною здібністю реготати, для чого йому не потрібні були ні репетиції, ні найменша підготовка. Домашні завдання він робив на перервах між лекціями, одразу схоплюючи суть предмета. На лекціях він преспокійно читав під партою черговий випуск пригод сищиків Ната Пінкер-тона, Ніка Картера та Шерлока Холмса. Він не робив винятку й для Козлових лекцій, коли Козел пояснював нову теорему або викликав когось до дошки. Поруч Веселовського сидів син поліцейського пристава Слатін, на обов'язку якого було штовхнути сусіду вбік, коли треба було реготати з приводу якоїсь нової потуги Козла на дотеп. Одного разу Слатін розсердився за щось на Веселовського і надумав помститись.

Веселовський забув уже про сварку з Слатіним і весь поринув у дальші незвичайні пригоди спритного сищика, коли Козел, записуючи в журналі, кого нема на лекції, звернув увагу, що вже третю лекцію пропускає учень Андрушов.

— А що з ним сталось? — запитав Козел чергового.

Андрушов захворів на інфлюенцу * (* Інфлюенцею тодішні лікарі називали всім відомий теперішній грип.) , — журно відповів черговий, і Козел несподівано впіймався на свого улюбленого гачка:

— Дехто помилково думає, що інфлюенца зовсім незначна хвороба, на яку не варто звертати серйозної уваги, — сказав Козел, кладучи на каламар перо й не витягаючи свого страшного записника, — а тим часом це захворювання, якщо не вберегтись, може дати вельми сумні наслідки. Та ось нема чого за прикладом далеко йти. Позаторік моя теща захворіла на інфлюенцу, пролежала три дні в ліжку, на четвертий встала і через день поїхала кіньми в Тростянець на весілля своєї небоги. Дорогою вона перемерзла, її добре провіяло, і, приїхавши до Тро-стянця, одразу ж захворіла на запалення легень...

Усі в класі вдали скорботні обличчя, виявляючи цим співчуття Козлові й його тещі.

— І що ви думаєте — через чотири дні ця мила, добра, люб'язна жінка померла...

Слатін тихенько штовхнув Веселовського в бік, і той, кинувши Ната Пінкертон в парту, зайшовся таким голосним заразливим реготом, що не тільки Козел, а й усі ми заціпеніли від несподіванки. Веселовський, почувши, що його щирий регіт ніхто не підтримує і він регоче содо, зблід і круто урвав на півноті регіт, а Козел оговтався тільки за хвилину й ледве зміг промовити обережно:

— Ви збожеволіли, Веселовський! Вийдіть із класу.

Звісно, після цього посипались "двійки" й "одиниці", а Веселовський, незважаючи на свої математичні здібності, вище "трійки" ніяк не міг підвестись у[^]Козла.

Химерний кінець спіткав Козла: будучи таким ентузіастом гігієни, він загинув від недодержання елементарної гігієнічної вимоги: загнав скалку у пучку вказівного пальця правиці і, не продезинфікувавши голки, став виколупувати скалку, що призвело до зараження крові, від чого Козел через тиждень "у бозі почив", чи, як ми всі радісно казали: дуба дав...

Не тільки учні гімназії, але й учителі та гласні міської думи полегшено зітхнули, дізнавшись про смерть Козла. Мало кому кидали пригорщі землі в могилу з такою охотою, як ми, гімназисти, коли ховали Козла.

Минуло чотири роки, як помер Козел, і два роки, як я скінчив Охтирську гімназію. У серпні 1919 року я був в українській армії на денікінському фронті. Перехід пішим порядком з тилу на фронт протягом цілої ночі мене дуже стомив, але спати було ніколи, бо зрання почався бій. Мене з кількома козаками призначили охороняти артилерійську батарею від можливого наскоку ворожої кінноти. Батарея добре замаскувалась за невеликим гайком, і денікінська артилерія довго не могла намацати її, дарма, що за батареєю, мов на ярмарку, скупчилось багато тимчасово мобілізованих селянських возів з снарядами. Коли ворожий артилерійський вогонь перенісся на інші ділянки широкого фронту, я, стомлений, приліг на одного воза поряд з снарядами і миттю заснув.

І сниться мені кошмар: я знову в гімназії, з учительської вийшов Козел з своєю математикою, з якою в мене бували часті конфлікти. Козел сів на своє місце на кафедрі й витягнув записника. Не приготувавши як слід домашнє завдання, я чую з жахом, як Козел називає моє прізвище... Я підводжуся з місця — і прокидаюсь від недалекого вибуху денікінського снаряда. Перебуваючи ще під сильним враженням сну, я ніяк не можу отямитись і Дібрати, де сон, а де дійсність. Лиш коли розривається неподалік другий снаряд, я остаточно переконуюсь, що я — не в гімназії, а в бою, і це, очевидно, ворожа артилерія таки намацала нарешті нашу батарею. Читачеві важко буде повірити мені, але це справді було так: я полегшено зітхнув і подумав, яке щастя, що Козел більше вже ніколи не викличе мене до дошки!..

На схилі віку я випадково зустрівся в Коломиї з старшим сином Козла, відомим у Охтирці адвокатом. Гай-гай, куди його занесло життя! 1937 року він необачно взявся боронити на суді жінку, що з ревнощів убила свого чоловіка-командира. Убивцю він таки оборонив, але за свою адвокатську спритність заплатив десятирічним ув'язненням у далеких

таборах, обвинувачений у тому, що хотів послабити бойові сили Червоної Армії, захищаючи вбивць її командирів... У Коломиї він працював палітурником, набувши в цьому фаху неабиякої досконалості й загальної пошани. Мене не вразили сумні сторінки його біографії — подібні перипетії траплялись тоді з багатьма людьми, але я був дуже здивований, дізнавшись, що син Козла на схилі віку раптом зацікавився своїм польським походженням і став вивчати польську мову з польсько-українського словника і навіть брав приватні лекції в якоїсь старої, зацілілої в Коломиї польки. Не знаю, чи вийшов із нього майбутній поляк, як із батька, колишнього поляка, вийшов росіянин...

Цілковитою протилежністю Козлові був спочатку інспектор, а потім директор Охтирської гімназії Квілінський Павло Якович. Якщо Козел з очима кольору гнилого винограду й тяжкою вдачею являв собою скоріше інтернаціональний тип бурмила, то Квіцинський, або Клишко, десь одних з Козлом літ, своєю зовнішністю дуже скидався на польського шляхтича. Посріблене сивизною, трохи кучеряве волосся на голові, такі ж охайно підстрижені вуса та жваві сіро-блакитні очі свідчили про давню шляхетську породу і разом із характерним польським прізвищем нагадували про його національне походження. Якби не клишоногість, яку він прикривав довгополим мундиром, його можна було б і тепер вважати за красеня.

Навряд чи він був ревним православним, хоч, як директор, вистоював усі вечірні й обідні в нашій домашній гімназійній церкві, а будучи ще інспектором, організував прощу залізницею до мощей Іоасафа в Білгород. Але це диктували суто кар'єристичні міркування. Вище начальство цінило запопадливість Квіцинського й рано зробило його директором. Він був щирий монархіст і, демонструючи це, дозволяв собі прикру нетактовність: почувши, що в нашому класі гармидер під час перерви, він раптом заходив і вигукував: "Що за жидівський ме-ламед?!", дарма що в нашому класі вчилися два євреї...

Для нього не існувало ні польського, ні якого іншого національного питання. Коли почалась Перша світова війна, Павло Якович раз у раз

улаштовував у гімназії лі-тературно-музично-вокальні "патріотичні" вечірки, на які неодмінно запрошував вищого представника поліції — повітового справника. На цих вечірках гімназійний хор співав на мотив польського національного гімну: "Гей, славяне, здесь свободно речь родная льется" — і замість української "Гей, на горі женці жнуть" таку ж безглузду: "Полк пехотный на войну вдет". Гімназійний духовий оркестр з великим піднесенням вигравав гімни союзних держав, починаючи від російського "Боже, царя храни" й кінчаючи екзотичним гімном Японії, що захопила на початку світової війни німецьку колонію в Східному Китаї Дзін-Дао і теж вважалася за союзника.

Одне слово, Павло Якович мав тепер широке поле доводити свій російський патріотизм і бездоганну вірно-підданість.

У гімназії подекуди знали, що Клишко має широку шпигунську мережу, до якої залучив навіть перукаря на центральній вулиці, щоб наглядати за гімназистами й бути в курсі всіх справ, що стосувались його гімназійних вихованців. Але треба віддати належне Клишку: він не зловживав шпигунськими відомостями, бо хотів бути популярним серед учнів. Якось гімназисти восьмого класу розсердились на нашого гімназійного законовчителя, отця Михайла Кочетова, і побили йому вночі шибки. Ця зухвала помста поставила на ноги не тільки гімназійне начальство, а й поліцію, та бешкетників так і не знайшли. Через рік, коли заводій цієї операції був уже студентом, Клишко, зустрівши його на вулиці, спинив: "А я ж знав, що вікна Кочетову розбив ти, Ісиченку..."

Ісиченко зніяковів і сердечно подякував Клишкові, бо, коли б той "дав хід цій справі", не бачити б Ісиченкові університету...

Треба сказати, що Квіцинський був чудовий педагог. Викладаючи "русскую словесность", як тоді звалась російська література, він дав нам елементарні знання з теорії літератури й привчив нас багато читати й роздумувати над прочитаним. Він не задовольнявся тим, що учень слово в слово перекаже все написане в підручнику про того чи того класика, —

хотів, щоб учень висловив ще й свій погляд на класика, дав йому свою оцінку.

Десь у жовтні 1916 року, коли ми у восьмому класі вивчали творчість Гоголя, Квіцинський викликав мене. Це припало на той час, коли я прочитав "Історію України-Руси" Аркаса, декламатор "Досвітні вогні" і нецензу-рований Шевченків "Кобзар", що його, як трофей, привіз із окупованої Галичини офіцер Гожієнко, старілий брат мого однокласника. Цієї лектури було досить, щоб я став "свідомим українцем", як казали тоді.

Коли я докладно переказав Квіцинському все, що було надруковане в підручнику про великого класика російської літератури, Павло Якович спитав мене, чи все мені подобається в Гоголя, маючи на увазі, чи всі його твори заімпонували мені.

І отут моя солодка нова віра прорвалась назовні. Із запалом неофіта я відповів:

— Ні, не все. Мені не подобається, що Гоголь писав свої твори не рідною мовою...

— Цебто як — "не рідною мовою"? — вилупив на мене очі з крайнього подиву Павло Якович.

— Він писав їх по-російському, а не по-українському, як то робив Тарас Шевченко.

— Ах, он воно що, — промовив Квіцинський, і я приготувався сприйняти на свою голову всі громи й блискавки, що мали посипатись на мене від такого вірного слуги царату, яким був Квіцинський. Та розумний педагог знав, що я радо зазнаю будь-якої кари, бо за ідею треба ж постраждати, і він удався до іншої тактики. Помовчав хвилину, а потім,

розвалившись на стільці, став висміювати те, що стало мені найдорожчим у житті:

— Ну хіба ж можна говорити серйозно, Давидов про якусь "українську мову", цей мужицький жаргон, якого, крім базару, ніде не можна застосувати! Невже ви думаєте, що цю мужицьку говірку можна запровадити в словесність, в культурне життя?

— Цією мовою вже створено літературу, — тихо пробурмотів я.

— Ви хочете сказати — Шевченко? Шевченко — це виняток, а винятки, як відомо, стверджують правило. Це, безперечно, талант, але можна тільки пошкодувати, що він вбрався не в ті шати, в які слід було б. Якби Шевченко писав по-російському, з нього вийшов би малоросійський Кольцов, а так...

— Крім Шевченка, є ж ще Котляревський, Леся Українка, Грінченко... — боронився я, але Павло Якович перебив мене:

— Чув про таких, але всі вони — фантасти й диваки. Бачив я у Валуйках, де два роки був інспектором гімназії, одного нотаріуса-українофіла: освічена людина, а "балакає по-хохлацькому" й носить вишивану сорочку! Це ж просто смішно, клоунада якась...

Гучний дзвінок у коридорі провістив велику перерву, і Павло Якович, забираючи класний журнал, сказав мені:

— Зайдіть, Давидов, до мого директорського кабінету. У кабінеті, де ми сиділи тільки вдвох, Квіцинський

спитав мене:

— Скажіть, Давидов, де ви набрались таких шкідливих і небезпечних ідей?

— Нівідкіля, — спокійно відповів я.

— А все ж — хто на вас так вплинув, що ви захопились Шевченком? — допитувався далі Квіцинський, намагаючись вивідати, чи не попав я під вплив нелегального українського гуртка в Охтирці, яким керував сухотний стельмах Бездрабко і про якого міг щось почути Квіцинський через свою шпигунську мережу.

Я відповів так, як воно й було насправді:

* У гімназії я значився під цим зросійщеним прізвищем, якого я позбувся, ввійшовши в літературу й повернувши собі прізвище моїх далеких предків.

— Ніхто на мене не впливав, я сам дійшов цих думок, читаючи книжки.

— Які книжки? — жваво поцікавився Квіцинський і на клаптику паперу щось занотовував собі.

— "Кобзар" Шевченка я взяв з нашої гімназійної бібліотеки; прочитав "Історію України-Руси" адмірала Аркаса (я навмисне наголосив на слові "адмірала"); ця книжка вільно продається і в нашому охтирському газетно-книжковому кіоску...

— Уся ця література дозволена, але висновки з прочитаного ви зробили дуже хибні, Давидов. Ну, так ось що: ви непоганий учень, і я не хочу псувати вам вашої життєвої кар'єри, але, як директор гімназії, я повинен попередити вас, якщо я дізнаюсь, що ви займаєтесь у гімназії пропагандою українофільства, то, вибачайте, я муситиму виключити вас із гімназії з "вовчим білетом" і перед вами, Давидов, зачиняться двері всіх вищих учбових закладів Російської імперії. Зрозуміли?

Після цього Квіцинський відпустив мене і більше до цієї справи не повертався.

Та треба ж було так статись, що через півроку, в лютому 1917 року, вдарив перший грім революції, і могутній, здавалось, непохитний царат раптом упав, а за ним, випереджаючи одне одного, пішли події, які й не снились ще зовсім недавно громадянам Російської імперії. Квіцинський швидко зорієнтувався в ситуації і владною рукою послабив туго загвинчені досі гайки гімназійного порядку й дисципліни.

Десь на початку березня я звернувся до нього по дозвіл відбути в гімназійній залі загальноміські збори учнів-українців.

— Прошу, прошу! — ніби аж зрадів Павло Якович, що така знаменна подія відбудеться в стінах його гімназії. — А мені, Давидов, дозволисте бути присутнім на цих зборах?

Тепер уже я в свою чергу відповів:

— Просимо, просимо, Павле Яковичу! Будемо дуже раді бачити вас на наших зборах!

Квіцинський таки прийшов на збори. Узяв стільця й сів збоку біля стінки, щоб усіх бачити. Він зацікавлено розглядав юнаків і дівчат, що заповнили залу, і на обличчі його виразно було помітно велике здивування. "Як зсе так? мабуть, думав він. — Я гадав, що є тільки один українофіл Давидов, а їх он скільки назбиралось: і гімназисти, і з ремісничого училища, і з вищої початкової школи, ба навіть гімназистки є!..."

6 червня в Охтирці відбулась велика українська маніфестація, в якій і я, звісно, теж брав участь. Коли маніфестанти проходили повз будинок гімназії, я вигукнув гасло: "Хай ця гімназія буде українською!" Маніфестанти підтримали мене, і почулись вигуки: "Хай живе українська

наука! Слава!" Квіцинський, що вийшов на ганок свого директорського будинку глянути на це незвичайне, небачене ще ніколи в Охтирці явище, старанно заплескав у долоні на знак свого цілковитого схвалення мого гасла.

Десь у місяці липні я випадково зустрівся з Павлом Яковичем на вулиці, і він спинив мене:

— Я читаю "Селянську газету", що її видає охтирська "Просвіта". Ну, скажіть, Давидов, навіщо там пишуть "кляса", "фльо́та", коли український мужик каже "клас", "флот"? Треба, щоб газета була близька до нього своєю мовою, а не відштовхувала від себе всякими тими клясами.

Отаке диво: Павло Якович починає турбуватись за мову української преси! Яку величезну еволюцію пройшов він за десять місяців революції після тої пам'ятної розмови зі мною, коли загрожував "вовчим білетом" за українську пропаганду!

А ще через рік він вразив мене так, що я отетерів. Коли на кілька днів приїхав із війська до матері, я знову зустрівся з ним випадково на вулиці. Побачивши мене у військовому вбранні й сивій шапці з синім шликом, Павло Якович сплеснув від захвату руками й заговорив зі мною... по-українському:

— Здрастуйте, Давидів! Дуже радий вас бачити! Скажіть, Давидів, чому в Києві ще й досі стоїть пам'ятник Богданові Хмельницькому, а не Мазепі? Чому взагалі панькаються з кацапами? Якщо в нас самостійна українська держава й гетьман, то кацапів треба виганяти з України. Це одвічні її вороги! Ні, Давидів, я цього ніяк не розумію.

Я слухав Павла Яковича й думав: яку кругу еволюцію зробив цей колишній поляк, що обернувся на росіянина, а тепер стає українцем! Він буде зразковим директором української гетьманської гімназії. Він буде

пильно стежити, хто ще говорить по-російському, й нещадно переслідувати їх. Він буде вірно служити всім владикам на землі, він зможе обернутися ще будь у кого, тільки поляком уже не буде ніколи. Для Польщі — він назавжди втрачена людина...

"КРИСА" І М'ЯЛО

Певно, якась маленька домішка польської крові текла в жилах викладача латинської мови в Охтирській гімназії Олександра Едуардовича Александровича. Про це свідчило тільки те, що ніхто в Охтирці не вмів так віртуозно танцювати мазурку, як він. Куди там офіцерам, юнкерам, студентам, не кажучи вже про гімназистів старших класів, до Олександра Едуардовича — всі вони були незграбні партачі, тоді як Александрович видавався незрівнянним танцюристом.

Один раз на рік, на різдвяні вакації, він приходив до міського клубу на танцювальний вечір, щоб протанцювати мазурку й одразу піти додому, заговівши на цілий рік. Треба було бачити, як він легко, майже не торкаючись ногами підлоги, наче зовсім невагомий, пурхав по залі метеликом, виробляв усякі вигадливі па, ставав на одне коліно й крутив навколо себе свою даму, легко зіскакував на ноги і знову мчав у танець.

У гімназії його прозвали "Криса", цебто пацюк чи щур по-українському.

Не знаю, які були підстави дати цій миршавій, низенькій людині з білясими очима й сіруватими через сивину борідкою та обрідним волоссям на голові таке негарне прозвисько. Ні прудкості в руках, ні хижого норову не виявляла ця людина, і хіба лиш колір волосся віддалено нагадував ту гидку тварину, але це прозвисько так прилипло до нього, що учні між собою інакше не казали, як "Криса пішов", "Криса казав" тощо.

Як педагог Криса був нікудишній: якщо ми й знали щось із латини, то це від попереднього вимогливого ла-

^иніста Петра Миколайовича Чигринця, котрий викладав У нас латину до сьомого класу. Виконувати свої педагогічні обов'язки Крисі заважали його фізичні вади: він недобачав і недочував. Даючи порядком класної роботи перекладати з Овідія чи Горація, Криса нікого не ліг піймати на списуванні перекладу з підрядника і, ставлячи оцінки, Крисі нічого не лишалось іншого, як підкреслювати орфографічні помилки в російському тексті перекладу, що їх робили неуважні учні, списуючи з підрядника.

Особливо допікав Крисі його чудний слух: мало того, що він недочував, а цей його слух мав якийсь акустичний дефект, коли звуки долітали до Криси не відтіля, де вони виникли. У погану погоду, коли надворі дощило й Криса запихав у вуха вату, він відповідав не до ладу, викликаючи загальний регіт. Повідомить, бувало, Криса, як наш "класний наставник", що до нашого класу прибуває з Польщі два нових учні. На запитання, хто вони — поляки чи євреї, Криса каже: "Це на педагогічній раді буде розглядатись". Одного разу зухвалець Білець-кий спитав у класі голосно: "Олександр Едуардовичу, чому ви не одружитесь — ви ж удівець?", на що Криса невдоволено відповів: "Я ж казав, що вам у чверті стоїть "четвірка", а ви все набридаєте мені". Якщо Криса когось викликав і загадував читати заданого додому латинського вірша, можна було читати будь-що, аби тільки чулися цезури. Лиш зрідка траплялись несподівані "осічки", коли на слух Криси находило тимчасове прояснення. Одного разу Криса викликав відомого вже нам зухвальця Білецького і зажадав:

— Прочитайте "Ехе^ топшпепПіт".

Це були перші слова відомого латинського вірша "Пам'ятник", що його наслідував Пушкін у своєму вірші "Я памятник воздвиг себе нерукотворный" і що його переклав на українську мову М. Старицький: "Я спорудив собі надгробок вікопомний". Вивчити цього вірша напам'ять нам

задано було ще раніш, і всі ми визудили Його добре, окрім, звісно, Білецького, котрий, здавалось, принципово не виконував домашніх завдань з латини.

Білецький глянув на вікно, за яким сіялась надворі нудна осіння мжичка, вуха в Криси були заткнуті ватою, і можна було не сумніватись, що номер, який не раз практикувався в таку погоду, пройде і цього разу блискуче. Білецький, не довго думаючи, почав чигати молитву "Отче наш", розбиваючи її на цезури, як то в латинських віршах, і наголошуючи на ці цезури:

— "Отче наш, да святится имя твое, да будет вода твоя... — і т. д., поки не закінчив: — И не введи нас во искушение, но избави нас от лукавого".

Криса, схилившись над класним журналом, мовчки прослухав до кінця, а потім сталось неймовірне: Криса повернувся до Білецького і незворушно сказав:

— А тепер прочитайте "Богородицю"...

Скандал кінчився "двійкою", хоч Криса не любив ставити їх, а в чвертях найнижчим балом успішності з латини була "трійка".

Взагалі Криса нікому не робив зла, і треба дивуватися, як, з якої причини, чому Криса нажив собі лютого ворога в особі мого однокласника Олександра М'яла.

Це син сільських учителів, відомих у повіті піонерів кооперації, з досить ліберальними поглядами, через що вони перебували під негласним наглядом поліції; у нього була старша сестра, що вчилась у дівочій гімназії, — хоч і не красуня, але дівчина як дівчина. Сашко ж усіма сторонами був невдалий син, що не був схожий ні на сестру, ані на своїх симпатичних батьків. Не можна сказати, що він був нездібний до науки,

нерозвинений розумово хлопець, хоч у п'ятому класі він залишився на другий рік, де я його наздогнав; але своєю зовнішністю він був майже потвора. Середній на зріст, він був якийсь розля-пистий, незграбний і вайлуватий. Його тіло являло собою недбало замішене тісто, абияк приліплене до кістяка, де вгорі приладнано було велику голову з плескатим тім'ям, здоровенними лопухуватими вухами, широким ротом і сіро-зеленими каламутними очима. Він був дикуватий, відлюдний, похмурий учень, і через це його бо-кували однокласники, і сам М'яло не виявляв найменшої охоти з кимось товаришувати. До того ж у класі знали, що М'яло слабує на онанів гріх, з яким він попервах таївся, але згодом це стало відомо всім. Учні навіть легко вгадували, чи минулої ночі М'яло вдавався до свого пороку, чи стримувався: у звичайні дні всякий, ісому не ліньки було, міг образити словами Сашка, вщипнути, штовхнути й навіть повалити додолу, і Сашко покірно сприймав це як належне. Але горе було тому необачному, котрий, не помітивши вкрай похмурого сердитого настрою М'яла, дозволяв собі чимось зачепили його! Сашко скаженів, сили його так збільшувались, що з ним не могло впоратись і троє учнів, у нестямі він міг встромити в напасника ручку з пером, "схопити з парти каламар і облити чорнилом супротивника, а якби в Сашка був у кишені ніж, він, недовго думаючи, шпигонув би ним свого кривдника. Це знали в класі всі учні і в такі дні обминали Сашка подалі, щоб не зазнати страшного одкоша.

А тим часом М'яло дедалі більше віддавався своєму приємному, але вельми шкідливому пороку. Дійшло до того, що в шостому класі він прилюдно на лекціях французької мови, не соромлячись товаришів, ба навіть на розвагу їм, онанував. Пам'ятаю один епізод, схожий на трагікомічну пантоміму. Коли викликаний до кафедри якийсь учень не міг перекласти французького слова, зграбна вчителька, на прозвисько "Канарейка", повела короткозорими очима по класу і спинилась поглядом на М'ялі.

— М'яло, перекладіть.

Саме в цей час М'яло перебував у трансі своєї ненормальної пристрасті, уп'явшись божевільними очима в гарненьку вчительку французької мови. Він підвівся, ледве встигнувши запхати в ширінку грішне тіло, густо почервонів по самі вуха й мовчав.

Учителька, відчувши щось непристойне, тихо сказала:

— Вийдіть, М'яло, з класу...

М'яло непевною ходою пройшов між партами й кафедрою, не спускаючи з учительки несамовитих очей, а та, зіщулившись, дивилась переляканим поглядом слідом за ним, мов кріль на пащу полоза, поки за М'ялом не зачинились двері. Тільки тоді вчителька оговталась і, важко зітхнувши, повела далі свою лекцію.

Не дивно, що ніхто в класі не мав охоти товаришувати з М'ялом, та й сам М'яло не виявляв наміру будь з ким зближатись. Єдиний я становив виняток; мені було Жаль цього нещасного хлопця, і я повадився з ним так само, як і з усіма в класі, а якщо хто починав глузувати або висміювати М'яла, я ставав на оборону й рішуче припиняв знущання. М'яло оцінив це і всім серцем при* линув до мене, ставши зі мною абсолютно щирим. Вій попав у зачароване коло. Знаючи свою потворну зовні-шність, він і гадки не припускав, що його зможе нор. мальню покохати колись якась дівчина, через що він не задивлявся на вродливих гімназисток, а покладався лише на продажну коротку любов повій у майбутньому, а тим часом вдавався до онанізму. Спрагло прочитавши "Половой вопрос" Фореля, М'яло дізнався, що його порок призводить до імпотенції, і після кожного чергового гріха в нього поставало питання, чи не занадто далеко він зайшов у своєму падінні й чи лишаються в нього хоч якісь здібності до нормального злягання з будь-якою жінкою, чи він вичерпався вкрай. Це змушувало його ще раз перевіряти свої здібності й ще раз думати потім, наскільки він зменшив свої шанси для майбутнього статевого життя...

Про все це М'яло щиро признавався мені, і я намагався всіма силами розраяти його й віднаджувати бідолаху від його згубної звички. Частково це вдавалося мені, але тільки частково, бо Сашкова думка раз у раз поверталась до цього клятого питання.

Якщо у восьмому класі більшість учнів цікавилися політичним життям, то М'яла це зовсім не обходило. Зо всіх життєвих проблем його захоплювала тільки одна: зможе він у майбутньому, як усі, жити нормальним статевим життям, чи він сам уже звів себе нанівець? До всього іншого він був цілком байдужий.

І ось, не знати чому, М'яло став запеклим ворогом незлостивому Крисі. Може, якщо вірити теорії Фрейда, М'яло намагався екстравагантними вчинками компенсувати свій ганебний ґандж, а може, це було щось інше, але кожного разу, як Криса входив до класу на лекцію, М'яло на весь голос зустрічав його своєрідним привітальним маршем: "Гоп, Криса...", а далі йшли такі непристойні слова, що їх не витримав би жодний папір. Криса, безперечно, чув усю цю гидоту на свою адресу, але через дивний акустичний дефект свого слуху був певний, що це виспіває не М'яло, котрий стояв за третьою партою праворуч, а тихенький гладкий син крамаря Бойко, що сидів на першій парті проти кафедри й нічим особливим не відзначався.

Криса сідав на кафедру й гнівно казав Бойкові:

— Бойко, перестаньте бешкетувати!

Ніякі запевнення Бойка, що він нічого поганого не робить, тільки ще більше дратували Крису:

— Вижену геть із класу й поставлю "одиницю"!

Бойкові нічого не лишалось, як благати М'яла припинити виспівувати свої зустрічні марші Крисі, але М'яло не міг відмовити собі в приємності

непристоїно вітати Крису, і Криса й далі входив у клас під вигуки "Гоп, гоп", сідав на кафедру й сердито казав доведеному до розпачу Бойку:

— Ви знову, Бойко, бешкетуєте? Це дуже погано для вас закінчиться!..

Звісно, Бойко не міг сказати Крисі правди, бо цього не дозволяла сувора товариська етика. Тільки під впливом моїх переконувальних, що нечесно, користуючись хибою Крисиного слуху, пускатись на оті дурощі, ховаючись за спиною безневинного Бойка, М'яло вгамувався, хоч інколи зривався, побачивши Крису на порозі класу, але після першого вигуку "Гоп!" замовкав, а Криса, як і перше, підозріло поглядав на принішклого Бойка.

У восьмому класі, коли ми, гімназисти, зацікавились політикою і спрагло читали газети, де публікувались опозиційні виступи в Державній думі Мілюкова, Чхе'їдзе й Керенського, М'яло зовсім не цікавився ними, ніби то все відбувалось не те що в якійсь іншій країні, а на далекій планеті, і його абсолютно не обходило. Не збудили його й не зворушили бурхливі події Лютневої революції — він не брав участі в нічних патрулюваннях по місту, коли розбіглась старорежимна поліція і її замінили гімназисти двох старших класів, його не видно було ні на гімназійних мітингах, ні на зборах учнів-українців. Єдиним питанням, що завжди стояло перед ним, було Давнє — чи він остаточно вичерпав свою потенцію, чи Ще лишилась якась маленька надія на нормальне статеве життя.

Після закінчення гімназії ми розлучилися з ним: я поринув у просвітянську діяльність, потім подався до

Харківського університету, а далі до українського війська, тоді як М'яло лишився, мов заворожений, на Охтирщині.

У круговерті політичних подій, змін влад на Україні, зустрічей з багатьма новими для мене й досі невідомими людьми я забув про М'яла, а коли навесні 1920 року, повернувшись до Охтирки, я зустрівся з поодинокими гімназистами, що вчилися разом із М'ялом і знали його дальшу долю. Те, що я почув від них, так мене вразило, що мені важко було повірити, і тому я спеціально поїхав у село Білку за 28 кілометрів від Охтирки до батьків М'яла дізнатись про їхнього сина правду. І ось що вони розповіли мені.

Коли взимку 1919 року прийшла на Україну вдруге Червона Армія й встановилась Радянська влада, М'яло мов прокинувся від тривалої летаргії. Він раптом захопився політичним життям, уважно читав газети й старанно вивчав програму більшовиків і ковтав безліч політичних брошур, що сипались на людність, мов із рога достатку. Ніхто М'яла не агітував, батьки були з переконань демократами і будь-яка диктатура, навіть диктатура пролетаріату, — не імпонувала їм, а їхній син Сашко дедалі більше проймався ідеями більшовиків і, нарешті, поїхав до Охтирки й подав заяву про вступ до партії. Його охоче прийняли, бо в більшовиків бракувало інтелігенції, та й соціальне походження М'яла — від "червоних" піднаглядних за царських часів учителів — було цілком пристойне, щоб його прийняли одразу, навіть без кандидатського стажування. Він міг би лишитись у Охтирці й комісарувати десь у наросвіті, але він попросився на фронт, хоч у гімназії терпіти не міг військової муштри, запровадженої в старших класах під час війни.

У Червоній Армії нашого М'яла, як людину з середньою освітою, але без усякої військової підготовки, призначили комісаром піхотного полку, що вирушав на де-нікінський фронт. Полк складався здебільшого з рекрутів, набраних у центральних губерніях Росії, та мобілізованих до Червоної Армії офіцерів старої російської армії. Вищому командуванню полк видавався не цілком певним, про що попередили М'яла, сказавши йому, що полк, куди його виряджають, скидається на редиску: зозні червоний, а всередині білий, і тому комісарові треба матися на обачності.

Хтозна, як склалися стосунки полкового комісара Јуряла з командним складом і червоноармійцями, — гадаю, що навряд чи М'яло здобув там симпатії, бо, звикнувши ще в гімназії до всяких клинів, а то й стусанів від кожного, кому було не ліньки збиткуватись над ним, до того ж будиши попереджений про цей полк під час призначення, М'яло, певно, ставився підозріло до всіх, а це, звісно, не подобається людям. Так чи так, а коли на де-нікінському фронті стався ворожий прорив, полк, де комісарив М'яло, кинули затикати ту небезпечну дірку...

Як і слід було сподіватись, полк не витримав натиску білих, став відступати, а далі почали розбігатись черво-ноармійці й переходити до ворога офіцери. М'яло, побачивши, що кулеметник покинув свій кулемет і побіг за іншими, кинувся до кулемета. Шквальним вогнем він став косити ворожі лави, гадаючи своїм прикладом спинити втікачів його полку. Але марно: ніхто на нього не звертав уваги й у паніці біг далі. М'яло лишився, прикипівши до кулемета, один на полі бою, поки донські козаки, промчавшись десь із флангу, наскочили на М'яла з тилу й порубали його на шматки...

Що це? Яскравий зразок фрейдівської компенсації неповноцінної людини чи щось інше? Ні. Я схильний думати, що це один із тих випадків, коли Жовтнева революція силою своїх гасел про цілковиту перебудову світу підіймала мало не з могили, здавалось, зовсім загиблих людей і підносила їх до вершин самовідданості й героїзму.

НЕЗВИЧАЙНИЙ ВІНАХІДНИК

У редакції київської газети "Пролетарська правда" мій відділ "Культура й мистецтво" містився в одній просторій кімнаті разом із відділами "Партійне життя" та економічно-технічним. На чолі "Парт, життя" стояв дуже симпатичний, довготелесий, з походження кубанський козак Кость Кравченко, що раз у раз пошепки розмовляв зі своєю репортеркою Лихожерстовою, яку в редакції прозвали Мухошерстова, бо вона справді, як муха, часто вилітала кудись із редакції й незабаром поверталася знову до свого принципала; еко.-техн.

відділом керу. вав опасистий, досить літній чоловік у пенсне Олександр Борзаківський, чи просто дядя Саша, як звали його в редакції співробітники. Він здебільшого сидів над замовленими фахівцям статтями з різних галузей економіки або техніки, вчитувався й щось правив у рукописах. Коли-не-коли до дяді Саші заходив якийсь високий, понурий чолов'яга, з обличчя якого важко було визначити його літа й характер роботи. Він сідав на стільця проти Борзаківського, розкладав перед ним якісь папери і похнюплений виходив з редакції. Він примелькався мені, бо в будь-яку пору року — в літню спеку або в зимову холоднечу — приходив до редакції в одному й тому ж убранні: в кирзових чоботях, цупкому брезентовому дощовику, під яким був поношений піджак, а на лисуватій голові стара, благоденська кепочка.

Якось я спитав дядю Сашу — що то за один частенько навідується до його відділу.

— А, цей високий у брезентовому дощовику?

— Так, так, у дощовику й кирзових чоботях, — ствердив я.

— Це електротехнік. Він досить освічена людина: не знаю, чи самотужки, чи якимось іншим способом, він дійшов до того, що знається на вищій математиці й робить інтегральне обчислення.

— Он як! — здивувався я, котрий ще з гімназійних часів був не в ладах з математикою взагалі.

— Уявіть собі, цей чоловік зробив якесь удосконалення електромотора, за що в товаристві винахідників дістав навіть заохочувальну грамоту, він показував її мені, тільки, на мою думку, цей успіх не пішов йому на користь, а, здається, навіть дуже зашкодив. Скидається на те, що його охопила манія винахідництва й він увесь час сидить над новими винаходами. Але всі його "винаходи" — то така фантазмагорія, що про неї не тільки друкувати не можна, а й хоч трохи

серйозно говорити — тільки марнувати час. Він занедбав тепер усе (я не уявляю, з чого й як він живе), але не занепадає духом: діставши відмову від мене, він іде до "Київського проле-тарія", де його знають як облупленого, а, спіймавши облизня й там, поспішає до редакції "Вечірнього Києва", де його чекає чергове фіаско. Та це його не бентежить і він і далі мудрує над новими фантастичними проблемами. Ніякі мої поради — кинути винахідництво, з якого, він сам бачить, хліба йому не їсти, зовсім не впливають на нього, і мені просто шкода його, бо докотився зі своїми "винаходами" чоловік до того, що увесь рік ходить у своєму дощовику й кирзових чоботях, тоді як міг би десь пристойно заробляти, працюючи електриком.

Одного дня я затримався в редакції, чекаючи, коли принесуть із друкарні матеріал мого відділу, який треба було переглянути, перше ніж показувати редакторів газети на остаточне схвалення. Кравченко й Борзаківський уже пішли додому, і я залишився в кімнаті сам. Раптом двері відчинились, і до кімнати зайшов цей винахідник у брезентовому дощовику й попростував до мого столу.

— Наскільки мені відомо, у вашому відділі "Культура й мистецтво" є підвідділ "Новини науки й техніки".

— Цілком слушно: є такий підвідділ, — сказав я.

— Я б хотів, щоб ви у цьому підвідділі надрукували статтю про мій новий винахід. — Він скинув кепку й розгорнув переді мною на столі великий аркуш ватманського паперу, весь списаний колонками цифр. — Туг я все обчислив і прошу вас перевірити.

— Вибачте, я не дуже знаюсь на математиці, надто на вищій, — сказав я, мимоволі зацікавившись, яка ж то нова химера народилась у полисілій голові мого відвідувача. — Поясніть мені ідею вашого нового винаходу.

— Ідею? — здивовано знизав плечима, наче я запропонував йому щось недоречне. — Ну, коли хочете, хай це буде ідея, не перечу. Так ось: я пропоную скликати конгрес світових держав і ухвалити на ньому — поставити в певних пунктах земної кулі потужні електростанції, від яких протягти кабель (бажано по лінії екватора), на цьому конгресі держави мають умовитись — коли, в який місяць, годину й хвилину пустити в кабель електричний струм, протилежний обертанню Землі навколо своєї осі.

— І що ж тоді станеться? — не втерпів я.

— І Земля спиниться. Я це абсолютно точно обчислив.

— А для чого вам, вибачте, спало на думку спиняти Землю?

— Як для чого? — здивувався моїй наївності винахідник. — Це ж так цікаво: крутилась, крутилась і рап* том — бац! — Винахідник пристукнув тильною стороною своєї правиці об ліву долоню й урочисто промовив: — Бац і стала!..

Він не замислювався над тим, яка страшна космічна катастрофа сталась би, коли б справді хоч на мить спинилось обертання Землі; це його зовсім не обходило, бо стояло за межами його унікального технічного винаходу.

— Гаразд, — промовив я, ледве стримуючи посмішку, — припустимо, що вам удалось би спинити Землю, а чи пощастить вам знову закрутити її?

— Це пусте, — відповів трохи зневажливо винахідник: вимкнути рубильники і вона знову закрутиться. — t винахідник покрутив у повітрі рукою, показуючи, як Земля знову обертатиметься навколо своєї осі.

КОСМІЧНИЙ РОЗМАХ

Був початок квітня, коли на деревах почали розпукуватись набучавілі бруньки, а на землі подекуди вже вистромлялись зелені голочки свіжої травички. По-весняному сяяло сонце, повівав лагідний теплий вітерець із півдня, і, певно, тому настрій у всіх був піднесений і бадьорий.

Саме в ту пору в країні було проголошено кампанію соцзмагання, ударництва, і про це писалося в усіх газетах, у тому числі й у нашій "Пролетарській правді". Раптом до нашої кімнати, де містився відділ "Партійного життя", не увійшов, а майже вскочив немолодий уже чоловік з тої категорії напівінтелігентів, котрі наспіх хапають поверхово всякі новини, але їхній мозок не годен швидко перетравити почуте або прочитане і через те вони часто вскакують у халепу й стають смішними, самі того не помічаючи.

— Здрастуйте! — сказав він піднесено й трохи нервово. — Я прочитав у вашій газеті про соцзмагання. Чудова ідея, прекрасна! — вигукнув він патетично. — Але треба ж до такої ідеї підходити поважно, серйозно.

— А хіба ж ми не серйозно до неї підходимо? — спитав я, бо новий відвідувач звертався до мене, не помічаючи завідувача відділу "Партійне життя" Костя Кравченка, до якого він, власне, й мав би звернутись, увійшовши до нашої кімнати.

— У тому-то й біда, що несерйозно, — промовив, зітхнувши, відвідувач.

— А саме? — озвався з свого кутка Кость Кравченко.

— Ну що за змагання: колгосп "Жовтень" викликає на соцзмагання колгосп імені Першого травня, металургійний завод імені Кірова викликає на змагання завод "Сільмаш"...

— А як же ви уявляєте собі соцзмагання? — не втерпів я, намагаючись простежити за ходом думки цього оригінала.

— Якщо вже змагатись, то змагатись по-справжньому: планета Земля викликає на змагання Марс, Юпітер — Венеру, Меркурій — Плеяду й так далі. У такій величній ідеї не можна ж здрібнюватись? Мені навіть ніяково було чигати: колгосп викликає колгосп, завод — завод. Мені соромно за вас, товариші!..

Працюючи в редакції, я помітив, що ранньої весни й пізньої осені завжди чогось тягне до редакції людей з маніакальними ідеями... Чим це пояснити — то справа психіатрів, а я лиш констатую факт.

ОСОБИСТИЙ ДРУГ ЛЬВА толстого

Хто тільки не проходив до мого відділу "Культура й мистецтво" київської газети "Пролетарська правда"! Одного разу наприкінці робочого дня до мене звернувся жвавий чоловік з посіченим зморшками обличчям і чималою лисиною на голові. Незважаючи на свої далеко не молоді літа й опецькувату постать, він був напрочуд верткий, прикро кривлявся і загалом скидався на якогось балаганного блазня.

— Особистий друг Льва Ніколайовича Толстого — поет Баскін-Серединський! — відрекомендувався він верескливим надтріснутим голосом і на доказ простягнув мені короткого листа великого російського письменника, де було написано: "Уважаемый господин Баскин-Серединский! Ваше письмо и стихи я получил. Большое спасибо! Лев Толстой". Після цього він простягнув мені виписку з журналу відвідувань "Ясної Поляни", завірену секретарем Льва Толстого Чертковим, де писалося, що такого ось дня, місяця й року Льва Ніколайовича відвідав поет Баскін-Серединський і мав з ним півторагодинну розмову. Очевидно, на його думку, цього було досить, щоб я поставився до нього з належною пошаною.

Звісно, такої "документації" було вкрай мало, щоб визнати належність цього верткого кривляки до особистих друзів такого велетня, як Лев Толстой, і я подумав, що мій відвідувач відзначається неабиякою

пробивною силою, а такі люди змушували мене завжди насторожуватись. Найбільш бентежив мене чогось його хрипкий, верескливий голос, який міг свідчити, що горлянка промовця протягом багатьох років прополіскувалась горілкою та всякими форжами. Проте особистий друг Льва Толстого був абсолютно тверезий і не скидався на хронічного алкоголіка.

— Післязавтра в клубі оборонців відбудеться мій творчий вечір, на якому вступне слово виголосить адвокат Бесарабов. Я прошу вас помістити про це оголошення в "Календарі клубів", а також надрукувати ось цю статтю про мою творчість. — І він посунув мені під руку три сторінки машинопису. — А також ласкаво прошу вас прийти на мій вечір з вашою дружиною: ось два запрошення.

Я нічим не ризикував, помістивши в "Календар клубів" оголошення про творчий вечір Баскіна-Серединського, а от щодо публікації статті про творчість досі не відомого нікому поета, якийсь внутрішній голос підказував мені, що тут треба утриматись, щоб не опинитись разом із моїм відділом у газеті в смішному становищі, бо щось тут явно скидалось на якусь авантюру. Я делікатно сказав поетові, що, на жаль, надрукувати статтю про його творчість немає ніякої змоги, бо всі дальші номери газети заповнені на чотири дні невідкладним матеріалом.

— Шкода, шкода! — скорчив кислу гримасу поет. — Треба було раніше звернутись до вас. Ну та нічого, — підбадьорив сам себе поет. — Адвокат Бесарабов докладно охарактеризує мою творчість і взагалі мій внесок у літературу. Прошу вас ласкаво неодмінно прийти на мій вечір и може, потім напишете репортаж про нього, — сказав, прощаючись Баскін — Серединський, а я ще раз подумав про пробивну силу цього оригінала...

Адвокат Бесарабов був широко відомий не тільки в Києві, а й далеко за його межами. Блискучий промовець, дотепний гострослов, він був не від того, щоб розважитись самому й потішити своїх колег, певно, тому він і погодився виголосити доповідь на вечорі Баскіна-Серединського.

Якісь чутки про цього поета уже доходили до мене і я мав приблизне уявлення про його творчі можливості, але мене цікавило, що може сказати про них адвокат Бесарабов, і я поклав собі конче піти, звісно, без дружини.

У залі клубу оборонців було досить людно як на таку подію, як вечір невідомого поета. Це, видимо, дуже збадьорило його, та й адвокат Бесарабов вийшов на сцену, коли підняли завісу, задоволено посміхаючись.

— Наш шановний гість, поет Баскш-Серединський, додержується в своїй творчості силабо-тонічного принципу віршування; його жанр — чотиривірш, сповнений вельми оригінальних метафор і метонімії. Крім того, поет Б.-С. вважає, що він створив нову форму декламування поезії, яку, треба сподіватись, запозичать у нього й інші поети. А втім, я занадто далеко зайшов у своїй доповіді, забувши про цілком природне бажання шановної публіки швидше побачити й почути нашого гостя, а тому закінчую і прошу на сцену поета Баскіна-Серединського!

З-за лаштунків вийшов поспішними дрібними кроками Б.-С, якого привітав оплесками адвокат Бесарабов і поквапився мерщій зійти зі сцени, а водночас заплескала й численна аудиторія в залі, що поет, видимо, сприйняв за овацію.

Наче як ілюстрацію до останньої фрази Бесарабо-ва, Б.-С. вигукнув: "Присвячується композитору Глазунову" і став декламувати за своєю "новою формою декламації", що скидалась на скандування латинських віршів:

Ти-тан, ти-тан! Звуков Иордан. Наилучший из сынов — Гла-зу-нов!

Не будемо туг спинятись над химерною метафоричною асоціацією звуків з рікою (Йордан) й над тим, серед чийх саме "сынов" композитор Глазунов є найкращий... В поета раз у раз витесали непорозуміння з

правилами російської граматики в сфері узгодження прикметників з іменниками, а надто щодо наголосів, на які "нова форма декламації" не звертала ніякої уваги. Публіка, посміхаючись, нагородила автора гучними оплесками не стільки, мабуть, за зміст, скільки за жестикуляцію й гримаси А тим часом Б.-С., бігаючи по сцені, декламував далі:

Мы, дол-го, мол-ча Все страда-ли;

Россия пря-та-лась во мгле... Семен Ми-хай-лович Буденный Летит на чер-ной кобыле!

"Черная кобыла" справила фурор, і стіни клубної зали, здавалось, затремтіли від неймовірного вибуху оплесків та сміху. Поет сприймав усе, що діялось у залі, як свій тріумф, і вирішив продемонструвати ще одну характерну рису своєї поезії — словотворення — і продекламував вірш "Элегия":

Грустно дождь стучит по крыше, Как земля сту-чит об гроб-Под полом докуч-ной мыши Слышен жуткий скрип и с к р о б...

Я свідомо не перекладав тут вірші Б.-С. на українську мову, бо в усякому перекладі на будь-яку мову вони втратили б свою оригінальність і Баскіно— Серединську специфіку. Ну як ти перекладеш Б.-С.-ський неологізм "скроб", коли такого слова не знайдеш навіть у словнику російської мови Даля?..

Поет так розпалився, що наостанку надумав розважиш публіку досить фривольними творами. 1, потрясаючи в повітрі кулаками й гасаючи по сцені, продекламував:

Да! Женщи-на погубит многих, Мужчинам всем при-шел конец: Она подбрасы-вает ноги, Как взбе-сившийся жеребец!..

Декого з жінок мало не довелось виносити із залу через істеричний регіт, що його спричинив цей занадто сміливий чотиривірш, супроводжений гупанням короткими ногами автора об підлогу, щоб аудиторія могла уявити собі "взбесившегося жеребца".

Після цього адвокат Бесарабов, побоюючись, що його підшефний, захоплений ілюзорним успіхом, може дійти до непристойності, поквапно вийшов на сцену й, долаючи сміх і оплески, голосно сказав, звертаючись до публіки:

— Ми занадто втомили нашого гостя, а тому дозвольте мені від усіх присутніх висловити подяку поетові Б.-С. за ту розвагу, яку він дав нам своїм виступом. — Бесарабов заплескав у долоні, а за ним і всі присутні, не стримуючи реготу, вчинили поетові справжню овацію. Бесарабов дав знак опустити завісу, а Б.-С. лишився на сцені, здивовано кліпаючи очима на свого шефа й показуючи жестикуляцією, що він далеко ще не вичерпався й готовий і далі розважати аудиторію...

Розуміється, я ніякого репортажу не вмістив у своєму відділі газети про цей вечір, хоч це був незрівнянний вечір непосредного гумору, і я, разом з іншими, сміявся мало не до сліз.

Минув якийсь час, і 1928 року вся країна святкувала соту річницю з дня народження Льва Толстого. На мій превеликий подив, я побачив у кінохроніці святкування річниці в Ясній Полянці в кадрі "Особисті друзі великого російського генія" — відомого вже мені Баскіна-Серединського. Він продерся наперед і стояв з удавано — сумним обличчям, хоч на душі в нього, мабуть, було весело: адже уряд РСФСР призначив йому якусь пенсію як "другові Льва Толстого" серед небагатьох інших друзів, що лишалися серед живих...

От що може зробити пробивна здатність людини! — подумав я, дивлячись на весь церемоніал цього великого свята країни, що дала світові Льва Толстого.

УЧЕНИЙ КНИГОЛЮБ

Не пам'ятаю, де й коли я прочитав про комічний випадок з одним із великих князів дому Романових, якого призначили головою цензурного комітету. Було це за царату, задовго перед революцією, може, навіть перед Першою світовою війною. Призначено цього великого князя, ім'я якого я забув, не через те, що він знався на видавничих і друкарських справах, або хоча б цікавився ними, а тому, що на пост головного цензора імперії треба було поставити вельми авторитетну людину, людину з тит^юм.

Коли він уперше прийшов до цензурного комітету й сів за стіл, до нього одразу підійшов керівник друкарні з сигнальним примірником якоїсь нової книжки й став шанобливо чекати, коли "його високість" напишуть резолюцію на книжці з дозволом друкувати, а тим часом великий князь узяв книжку, яка ще пахла друкарською фарбою, перегорнув кілька нерозрізаних сторінок і пошепки спитав представника друкарні:

— Скажіть, будь ласка, як друкарі добирають спосіб друкувати текст на ще нерозрізаних сторінках книжки?..

З чимось схожим на це пренаївне уявлення про роботу друкарів мені випало зіткнутися, коли я працював у 20-х роках секретарем київського журналу-місячника "Глобус". Щомісяця я мусив стирчати два дні в київській зразковій друкарні, де друкували наш журнал, під час верстання чергового номера, коли метранпажеві треба було або викинути з тексту якесь слово, або щось дописати, щоб можна було гаразд заверстати сторінку. Метранпажі, що працювали над верстанням нашого журналу, були досить вправні й лише зрідка звертались до мене. Отож роботи в мене майже не було. Щоб збути якимось час, нудьгуючи без діла, а інколи підходив до столу завідувача складального цеху, досить симпатичного, опецькуватого чоловічка середніх літ Ляхова, котрий також не був обтяжений якоюсь невідкладною роботою, і ми розмовляли з ним про всяку всячину.

Одного разу під час верстання чергового номера "Глобуса", коли я знічев'я сидів біля столу Ляхова й теревенив про щось, до складального цеху ввійшов чоловік середніх літ у фетровому капелюсі, добре пошитому пальті, з-під якого видно було білий комірець і гарну краватку, а в руках він тримав грубенький портфель з добрячої шкіри. Не інакше, як якийсь науковий працівник — доцент, або професор, а то, може, гляди, навіть, і молодий академік, — подумали одночасно я й Ляхов, та й метранпажі, також і складачі почали нишком озиратися із своїх місць, щоб глянути, якого це птаха занесло несподівано в їхній складальний цех?

Ляхов миттю підвівся зі стільця, шанобливо вклонився відвідувачеві, блиснувши своєю лисиною, і широким жестом руки запропонував невідомому науковцеві сісти. Відвідувач, видно, людина, що знає собі ціну, поволі зняв капелюха, поважно сів на стільця перед столом Ляхова й, не поспішаючи, розкрив портфель, витягнув з нього грубенький пошарпаний фоліант і поклав його на стіл.

— Я до ваших послуг, — з тою ж пошаною промовив Ляхов і тільки тепер зважився сісти.

У цеху запала незвичайна тиша, бо метранпажі й складачі почали уважно, прислухатись до розмови незвичайного відвідувача з Ляховим.

Ляхов обережно взяв пошарпаний фоліант і прочитав на титульній сторінці "Дюма. Три мушкетери", а відвідувач сказав:

— Я хочу, щоб ви надрукували мені цю книжку.

— Будь ласка, охоче надрукуємо, тим більше, що й до цензури її не треба нести, бо видання класиків світової літератури в перекладі на російську мову не потребує попереднього цензурування.

— Та яка тут може бути цензура! — ображено сказав відвідувач. — Це ж світовий шедевр!

— Так, так, безперечно, шедевр! — підтакнув Ляхов і знову зазирнув у книжку. — От тільки доведеться переписати, можна друкарською машинкою, текст, бо це ж дореволюційне видання, надруковане старим правописом, а ми давно вже перейшли на новий.

— Ну й переписуйте, мені яке діло до того, — невдоволено пробуркотів відвідувач. — Мені треба, щоб ви надрукували цю книжку й вона була нова.

— Добре, добре, — сказав Ляхов, беручи чистий аркуш паперу й олівця, щоб узятись за калькуляцію.

— Тираж, як звичайно для таких видань, три тисячі? — запитливо глянув на відвідувача, але той не прореагував на запитання і мовчки чекав. Ляхов щось записав на папірці й клацну" кісточками на рахівниці.

— Папір ваш чи наш? — спитав Ляхов.

— Ну, розуміється, ваш. Відкіля я знаю, якого саме й скільки вам треба на цю книжку паперу! — невдоволено, що його питають про такі дурниці, відповів відвідувач. Ляхов вирішив більше не турбувати поважну вчену людину і провадив калькуляцію далі, щось вираховуючи на рахівниці, записуючи на папірці й сам до себе шепочучи...

— Папір, фарба, праця друкарів, переписування тексту...

Нарешті він закінчив калькуляцію і мало не урочисто промовив:

— Це коштуватиме вам десь близько чотирьох тисяч карбованців.

— Скільки, скільки? — не повірив своїм вухам учений.

— Близько чотирьох тисяч карбованців, — незворушно повторив Ляхов.

— Чотири тисячі? — витріщив очі замовник. — Невже тепер так подорожчала література? Він узяв книжку в руки й повернув її заднім боком обкладинки. — Таж раніш вона коштувала карбованець десять копійок!

— Один примірник її і тепер стільки ж приблизно коштуватиме, — пояснив Ляхов.

— Так мені ж тільки один примірник і треба...

— Як? — тепер уже Ляхов вирячив на замовника вкрай здивовані очі.

— А дуже просто, — спокійно проказав замовник. — Книжка, самі бачите, стара, розтріпана, замусолена, дай, думаю, занесу її до друкарні й попрошу надрукувати мені нову, щоб ця стара не псувала мені загального вигляду моєї бібліотеки, а ви он що...

— В одному примірнику ми книжок не друкуємо, — категорично промовив Ляхов.

— Шкода, шкода, — важко зітхнув учений книголюб. — А я сподівався... Він розчаровано взяв зі столу свій фоліант, поклав його в портфель і сердито клацнув защіпками. Підвівся, надів капелюха і, не прощаючись, поважно вийшов із цеху.

БУШУЇХА

Поміж усіма мешканцями села Таловка, що на Красноярщині, Катерина Бушуєва, або, як звичайно звать 2, Бушуїха, чи тьотя Катя, як величають 5 діти й ми, засланці, — безперечно, якщо не унікальна, то в усякому разі вельми прикметна жінка. Приписана вона до Талов-ської

сільради й лічиться членом місцевого колгоспу "Заветы Ильича", але ні там, ні там її не побачиш. До сільради їй нема чого ходити, хіба що викличуть туди, та й то в якійсь прикрій справі: або новий податок якийсь призначать, або її старший син Вітька десь нахуліга-нив — тоді хоч-не-хоч, а йди. У колгоспі всякі збори й наради — не про неї, лиш коли наступає гарячка й усе живе, навіть школярів з учителями, женуть косити сіно або рятувати в полі не зібраний вчасно хліб, який гине під вагою раннього сибірського снігу, тоді й тьотя Катя, проклинаючи все на світі, кидає печене й варене і мусьт іти. Та це трапляється зрідка, а в звичайні дні тьотя Катя порається в своєму невеликому господарстві: доїть корову, годує чотири вівці й підсвинка. Є ще в неї невеликий город за двором з повіткою, лазнею й стосом дров — там ростуть картопля й капуста. Тут є ще й маленький парничок на огірки, що завдає влгті тьоті Каті неабиякого клопоту, бо в соняшні дні треба підіймати засклену раму, а на ніч знову опускати її й обгортати соломкою, щоб раптовий приморозок не звів нанівець усю роботу; до того ж треба пильнувати, щоб удень не заскочили в парничок кури й не розбив хтось скла в рамі — спробуй те скло десь дістати тепер! Одне слово, мороки з тим парничком дуже багато, але що вдієш, коли без парника не можна вирощувати огірків у Сибіру. Але зате ж як приємно з'їсти власного огірка, якого не кожна хазяйка має в Таловці, а ще смачніше закусити ним після чарки горілки, котру тьотя Катя не від того, щоб хильнути при нагоді. Солити огірки на зиму — нема чого й думати: їх виростає в парничку не так уже й багато, а для зимової закуски можна насолити лисичок, які тьотя Катя збирає в тайзі поруч з іншими грибами.

Є в тьоті Каті ще й менший син, чотирнадцятилітній Васютка, що вчиться з перемінним успіхом у Таловській восьмирічці, і хоч тьотя Катя любить Васютку більше, як розбишаку Вітьку, проте пустила його на самопас. Про Вітьку тьотя Катя принаймні знає, що він з бідною відбувається за всю сім'ю десь на колгоспній роботі, а от де пропадає цілими днями Васютка — невідомо: він, як той кіт, що ходив, де сам знав. Сини не допомагають тьоті Каті в господарстві, навіть дрова на зиму заготовляє тьотя Катя сама, вони приходять тільки їсти й ночувати, лиш зрідка Васютка візьметься погодувати підсвинка, та й то для розваги:

смішно дивитись, як той ненажера тикає свою тупу мордочку то в руки Васютки, то в ночви з товченою картоплею, перемішаною з половою, і так хапає все, що, здається, дай йому дохлу мишу, він і її проковтне з апетитом. Проте тьотя Катя не ремствує на синів — вона сама дає собі раду з господарством, та й голова колгоспу Урванцев не напосідає на Бушуїху, щоб робила в колгоспі: як-не-як, а вона вдоваг що приїхала сюди з якоїсь шахти на півночі, де загинув під час аварії її чоловік, і саму тьотю Катю, що працювала на поверхні відкатницею, трохи причавила вагонетка, отже, виходить, Бушуїха — інвалід праці. Щоправда, цієї інвалідності зовсім непомітно, і вона аж ніяк не заважає тьоті Каті бабратись на городі та рубати дрова в тайзі. Треба бачити тьотю Катю, коли вона повертається після своїх заготівель у тайзі на своїй біді, цебто двоколісному візку, запряженому коровою. Вона сидить на купі хмизу, як на троні, смикає віжками й б'є хлудиною корову, хоч та досить борзо біжить; ластате лице з кобилячим профілем у тьоті Каті пашисть жаром, з-під хустки вибиваються пасма рудого, аж червоного, волосся й палахкотять на вітру як полум'я. Ну чисто тобі відьма з Лисої гори!

А втім, тьотя Катя зовсім не так критично ставиться до своєї зовнішності. Звісно, мовляв, не красуня, але де ти знайдеш у Сибіру тих красунь, таж тут усі жінки ніби на один копил зроблені, тож і перебирати між ними нема кого. Та й, як кажуть, з краси не пити роси. Літами тьотя Катя не така вже й стара, Хоч важко визначити її вік із зовнішності: може, десь під п'ятдесят, а може, й за п'ятдесят трохи перевалило. Не слід забувати, що в тьоті Каті є корова, котра дає молоко, вівці, з вовни яких можна зробити теплі рукавиці й валянци, чи катанки, як тут кажуть, та й підсвинок, як підросте, щось важитиме своїм салом і м'ясом. Коротше кажучи, тьотя Катя могла б удруге вийти заміж, якби на війні не побили таловських мужиків, а ті, що повернулись живі, — то все така каліч, що для подружнього життя зовсім не придатні. Можна було б одружитися з кимось із засланців — по-собачому, не розписуючись у загсі, як то дехто й зробив із таловських удів, бо засланці народ голодний, неприкаяний і через те не вередливий. Та якби ж то засланці не видавались тьоті Каті людьми зовсім іншої породи — як полонені німці за першої війни або жиди, яких тьотя Катя бачила тільки в Красноярську.

До них не знаєш, як, з якого боку підійти, хоч, либонь, теж — люди як люди. От хоч би й узяти трьох її квартирантів, чи, як тут кажуть, постояльців, — мене, літнього лисого агронома з України Михайла Митрофановича Осипчука й колишнього комсомольського секретаря на засекреченому заводі Петю Журавльова. Літами до тьоті Каті найбільш підходив би агроном Михайло Митрофанович, чи, як тьотя Катя зве його, Митрофанич, але його вченість трохи бентежить тьотю Катю. Після того, як агроном, з усім знанням діла, пояснив таємниці вегетації й порадив не просто садити зерна огірків у парникову землю, а наперед вирощувати розсаду в шкаралупі яйця з мохом, тьотя Катя мовчки вислухала ці премудрі сентенції, а ввечері наодинці сказала мені: "Жаль Митрофанича: заговорюватися став — дійшов до того, що каже: огірки треба садити в шкаралупі курячого яйця! Просто пришелепуватий став, а був же такий хороший чоловік..."

Стриманий, худий, з нездоровим кольором обличчя через довге перебування в Орловському та Олександрівському центрах, Петя Журавльов — найзрозуміліший тьоті Каті з усіх нас; щодо розумових здібностей, то тьотя Катя вважає його за рівню собі, що дозволяє їй звати його не інакше як Петька, але Петя закохався в якусь Ліну, що приїхала з далекої Дудинки, де служить десь офіціанткою, на свою батьківщину в Таловку тимчасово — провідати старих батьків. Ну який же з Петьки для тьоті Каті жених — смішняк, та й тільки!

Я видаюсь тьоті Каті мало що не марсіанином, і вона ніяк не може розгадати, що я за один. Розмовляю з нею лагідно, але напівжартома, і бідолаха не може збагнути, де я кажу серйозно, а де пустую. Мій спосіб життя їй теж незбагнений. Ну для чого я купую щодня газети на пошті й довго їх чигаю?

— Ну для чого ти, Митричу, псуєш собі очі? Газети потрібні тільки на куриво!

Застукавши мене одного ранку в кімнаті, коли я робив, як завжди, рухавку, тьотя Катя аж очі вилупила:

— А це ж для чого? — спитала вона майже із забобонним страхом.

Я пояснив їй користь для здоров'я від гімнастичних вправ і для прикладу навів їй Японію, де внаслідок загальної гімнастики вся низькоросла нація стала вища тепер на три сантиметри. Це справило на тьотю Катю величезне враження, і вона не забарилась поділитися з сусідками сенсаційною новиною: того ж дня, повертаючись з роботи, я крізь відчинені надвір двері побачив, як тьотя Катя лежить на підлозі й по черзі задирає вгору ноги, копіюючи мої вправи.

— Каже, що отак, дригаючи ногами, японці вирости аж на три вершки! — пояснює вона сусідкам, які з цікавістю слухають, які дивні штуки виробляє постоялець тьоті Каті.

— Може, й бреше — хто його знає, — каже тьотя Катя, підводячись з підлоги, і додає: — Проте Митрич — самостійна людина й не повинен би теревенити. — Слово "самостійна" означає в тьоті Каті — пристойну, серйозну людину, якій можна вірити.

Мабуть, саме через це, коли в тьоті Каті виникають якісь поважні проблеми, вона звертається не до Митро-фанича чи Петьки, а до мене. Одного разу вона повернулась із сільради, куди її викликано, зовсім не в собі.

— Ну скажи, Митричу, як далі жига?! Як жити?

Голос у тьоті Каті, коли вона схвильована або вражена, верескливий, аж у вухах лящить, то знижується до октави, коли вона заспокоюється або говорить про щось малозначне. До того ж вона шепелявить, і замість "овечки" в неї виходить "овецки".

— Такий новий податок на овечок наклали, що хоч візьми та й поріж їх усіх, а як же буга тоді без катанок і варюшек (цебто рукавиць) ?

Розмовляти з тьотею Катею треба обачно: скажеш якесь необережне слово — і полетить перекручена чутка по всій Таловці, що, мовляв, засланець отак чи отак сказав; чи довго ж дійти їй до коменданта, котрий стежить за нашою поведінкою, а тоді не обійдеться без лиха! Через те й тепер я заспокоюю тьотю Катю трафаретними словами, вичитаними з газет:

— Нічого, тьотю Катю, — треба потерпіти, поки закінчимо будівлі комунізму, а тоді всім буде добре.

— Ти що, Митричу, — справді думаєш, що буде комунізм?

— А як же — обов'язково буде, тьотю Катю! — запевняю її я, але тьотя Катя заперечливо хитає головою:

— Його ніколи не буде! — сумно промовляє вона.

— Як то так? — удаю я здивованого й категорично кажу: — Неодмінно, тьотю Катю, буде комунізм!

— Партейні не допустять, — переконано заперечує тьотя Катя.

Вкрай вражений, я доводжу тьоті Каті, що саме партійні докладають усіх сил, щоб швидше здійснити комунізм, але дивиться на мене, як на дитину, що лепече бозна-яку нісенітницю, і каже октавою вже:

— Я сама хотіла б, щоб був комунізм, та й увесь народ хоче того, ну тільки партейні не допустять до комунізму. Ти сам подумай, Митричу: з комунізму, як я розумію, повинно бути одноправ'я (так тьотя Катя називає рівноправність)...

ГАРБУЗ І ЦМОКПІ

Присвячую Михайлині Коцюбинській на день її народження, замість подарунка.

Було це дуже давно. Років шістдесят п'ять тому, якщо й не більше. Але що вдієш, коли людині на схилі віку давноминуле пригадується ліпше, ніж те, що було вчора або позавчора.

Отож у Охтирській гімназії, котру я закінчив 1917 року, було два наглядачі, Олександр Іванович Покровський і Павел Афанасьєвич Сисоев. Не тільки в гімназії, але й у всьому місті вони були відомі більше щд своїми прозвиськами — Гарбуз і Цмокгій. Перший доскочив свого прозвиська тим, що надумав звити собі родинне кубелечко й одружитись, не врахувавши своїх зовнішніх і внутрішніх даних. Мало сказати, що він був далеко не показний собою чоловік, а, як на дівочий погляд, то майже потвора. Уявіть собі літню людину з брезклим обличчям, вивернутими назовні слинявими іуба-ми, які весь час ворущаться, ніби Гарбуз безперестанку щось жує, обрідне волосся на голові, й під носом щось схоже на дві зубні щітки, вимазані у ваксу; підборіддя голене, а очі сіро-брунотно-зеленавого кольору, та найголовніше — випнутий вперед здоровезний живіт, який свідчив не про жирове нагромадження, а про якусь хворобу: водянку чи ще якусь біду. До того ж і платня гімназiального наглядача була не така вже й велика: поки Покровський парубкував, йому її цілком ставало, можна було б і з жінкою скромно прожити, а от якщо б народились діти, було б уже сутужно. І не зважаючи на це, Покровський посватався до одної охтирської міщаночки й, за українською традицією, як того й слід було сподіватись, дістав делікатну відмову у вигляді гарбуза. Більше він йе зважувався спокушати свою фортуна, але відтоді він лишився вічним парубком з прозвись-ком Гарбуз.

Павел Афанасьєвич Сисоев був протилежністю Гарбузові всіма сторонами: старенький, милолиций, з сивою борідкою і вусами, він був обтяжений великою родиною з кількох дочок-красунь, блакитнооких, русявих, типової російської вроди, й крутився як муха в окропі, зводячи кінці з кінцями свого вбогого родинного бюджету. Після служби в гімназії

він біг до "потребилки", цебто крамниці споживчого товариства, де пайовиками були здебільшого вчителі гімназії та вищої початкової школи, й допізна працював там продавцем і бухгалтером. Прозвисько Цмокгій він дістав через свою звичку, бачачи якийсь нелад чи в гімназії, чи в крамниці, сплескувати руками, докірливо хитати головою й усе своє невдоволення висловлювати прицмокуванням, тим самим ніби криючи образливі слова під лагідними вусами.

У гімназії під час перерв Гарбуз і Цмоктій по черзі ходили коридорами першого й другого поверхів і пильнували, щоб шибеники з молодших класів не пустували, не бешкетували, не борюкались і не бились.

Гарбуз, побачивши здалека якийсь шарварок, поважно наближався, виставляв, як турецький здоровенний барабан, своє пузо й сердито гримав: "Шилишь!" — і називав прізвище провинного. Не "шалишь", як то слід було казати по-російському, цебто пустуєш, а саме — "шилишь!", яке він вимовляв, шиплячи, як гусак. Не раз випадало й мені чути Гарбузове: "Шилишь, Давыдов!" (адже моє офіційне прізвище тоді було — Давидов), школи траплялось, що й Цмоктій був незадоволений моєю поведінкою під час перерви і, сплескуючи долонями та прицмокуючи, картав мене крізь вуса: "Ах, как нехорошо! Ах, как плохо,-Давыдов!.. Тц-тц-тц..."

Гай-гай, скільки літ відтоді минуло, скільки води пішло з Дніпра в Чорне море, чи не третє покоління народилося за цей довгий час, але кожного разу, коли мене викликають до КДБ на доброчинні розмови, як свідка чи щоб вплинути на мене й мою недобру поведінку, дарма що я аніскільки не змінювався протягом півсторіччя, лиш мінявся політичний клімат навколо мене, мені в голосі генерала, полковника або майора КДБ вчувається, наче з того світу, шипіння Гарбуза: "Шилишь, Антоненку-Давидовичу! Шилишь!" А новітній Цмоктій із Спілки письменників прицмокує в унісон: "Ах, як то недобре, Борисе Дмитровичу, ц-ц-ц, як погано те все у вас, тц-тц-тц!..."

17.12.1978р.